

# Något om mytbildningen hos orkidéer

Tomas Ljung

I Uppsalaherbariet finns ett gulnat ark, vars etikett bär en sirlig piketur, undertecknat "Torrångs Jonas Andersson 1887".

Jonas bodde i Solberga by och gick i skola i Ovanmyra i Boda socken. Som alla andra skolbarn i folkskolan fick Jonas avsätta en hel del tid åt växtsamling för herbarieredovisningen frampå höstkanten. Att bo i Boda innebar dock en avgjord lättnad. Här på kalken gick ju blomstren till något alldeles extra. Kanske behövde han bara hälften av den tid som Dådran- eller Bingsjöungarna borta på skogen fick lägga ned för att skrapa ihop de 300 växtarterna.

Jonas klarade säkert sin examen. Så småningom blev han riksdagsman. Men i herbariehögarna han åstadkommit fanns detta ark, som skulle reta många botanisters fantasi också över ett sekel senare.

Under sina strövtåg kring de översilade slätterängarna på siluområdets då ännu törnrosasovande revkalkkullar hade han nämligen vid inte mindre än tre tillfällen sprungit på en liten orkidé med märkvärdiga blommor. De liknade gredelina flygfän! Vid Osmundsberg, Silverberg och söder om kyrkbyn hade de stått och blinkat åt honom: Ophrys insectifera, flugblomstret!

Arten har varken förr eller senare iakttagits i Dalarna. Men Uppsalaarket bär otvetydig vittnesbörd. Troligen var arten sporadisk i de rika ängarna, i Jämtland har den haft en fast stam i sådana marker. Måhända saknades den stekel här, Gorytes, vars enfald orkidén gjort sig beroende av för sin fortplantning. Skälen kan ha varit andra.

En annan tillfällig gäst från Jämtlands rika ängder, som rapporter då och då kommer in om, är brunkullan, *Nigritella nigra*. Hittills har alla sådana rykten kunnat avfärdas som önsketänkande, med ett undantag. Sommaren 1933 fann Gunvor Carlstedt (nu fru Tibblin) en alldeles riktig brunkulla i en ängsbacke i Orsbleck i Orsa. Sedan dess har ryktena gällt ängsnycklar, blodnycklar och möjligen sumpnycklar. Samt förstås ett antal ouppklarade fall, såsom Kungshol i Rättvik, där den skall ha skyddats av ett stängsel, men sedan mystiskt försvunnit på 40-talet ("samma år som Regelius kom", enl. vik. vaktmästare Vikman).

Inga växter kommer i närheten av orkidéerna vad gäller mytbildning och ryktesspridning. Få är de svenska orkidéer som gått fria från upptäckt i Dalarna. Till och med nornan påstås ha setts under några år på Råberget i Rättvik, där Guckuskon som bekant växer rikligt.

Förutom Guckusko och norna hyser Råberget en av de allra mest legendomspunna av våra orkidéer, skogsfrun, *Epipogium aphyllum*. Den har ju dock ett rätt stort antal säkra förekomster hos oss, så just skogsfrun har gått rätt fri från hysteri. Den är ju dessutom så lätt att förbise, trots sitt rykte och sin banandoft. Kanske man har slutat tro på arten i byarna. Kastat ut den med vittran, mörksuggan och alla de andra? En sak är då säker: man måste tro stenhårt på skogsfrun för att få se den. Det är inte säkert att det hjälper heller första tjugua åren...

Just i Siljansbygden har den rikaste ryktesfloran uppträtt, men också den rikaste orkidéfloran. Här har honungsblomstret stått i ängarna i var och varannan by och knottblomstret har funnits i varje socken. Just honungsblomster och knottblomster har trots igenväxningen och det upphörda ängsbruket inte slutat gäcka botanisterna. Under 1980-talet har obekräftade rykten från eljest pålitliga botaniker cirkulerat. Arterna har setts, men lokalerna har varit svåra att återfinna. Ena gången har någon varit ute utan karta och sett honungsblomster, för att därefter gå vilse. Nästa gång har knottblomster vuxit på den tillfälligt torrlagda stranden av Siljan, som strax åter varit överdämd. En professor besöker Styggforsen och ser i snåren nästrot. En kontroll ger vid handen att han sett korallrot. Uppklarat och förlåtet. En diakonissa i Bingsjö meddelar att hon sett vityxne där. Fallet blir aldrig löst. Bingsjö hyser ännu utmärkta hackslogar där arten bör trivas (!).

Ängsnycklarna och alla dess former har varit stridsfrågor för forskarna och stötestenar för amatörerna i två sekel snart. Utan att tränga in i dessa taxonomiska tassemarkar kan likväl några ouppklarade fall redovisas.

Då Dalafloran skrevs 1948 hade fjällnycklar, *Dactylorhiza lapponica*, ännu bara rang av underart till sumpnycklar, *D. traunsteineri*. Enligt floran hade fjällnycklar påträffats av en viss G. Wernell vid Högfliot i Särna. Examineringen utfördes av J.A. Nannfeldt och belägget lär ännu finnas i Lugnetskolans herbarium i Falun. Troligen har vi här en "ny" art för Dalarna, fjällnycklar är tidigare känd endast ned till Härjedalen.

En annan form i samma komplex är vaxnycklar, *Dactylorhiza incarnata* ssp. *ochroleuca*, en ännu så länge ej till art utkliven form. Denna underart är mycket kalkkrävande, men aldrig funnen i Dalarna. D.v.s. i början av 1980-talet togs ett fotografi av en orkidé av en inventerare på en rik myr någonstans i Ore-trakten. Fotot är i färg och mycket skarpt. Det vaxgula blomaxet och de ofläckade bladen röjer "ochroleucan", men var i all världen är bilden tagen?

Vaxnycklarna kanske snart får artstatus, om de systematiska skalpellerna håller skärpan, och då står vi där medan Torrängs Jonas och de andra i sina himlar får bevittna våra fåfänga försök att bromsa evolutionen. Det hela rullar nämligen oupphörligt på och vi får konfronteras med idel nya former. Närmast i tur står nu mossnycklar, *Dactylorhiza sphagnicola*, att stå på egna ben och att kartläggas till sin utbredning. Och rykten förmåler att vi sedan får möta Englandsnycklar, *D. praetermissa*, och sedan? Systematikens portar verkar kräva många nycklar.

Två orkidéer som lätt förväxlas, men som åtminstone aldrig tycks hybridisera, är nattviolen och dess grönvita kusin, *Platanthera chlorantha*. Den senare är funnen i Avesta på 1920-talet, men inte förrän nu på 80-talet har nya lokaler upptäckts i Västerbergslagen. Kanske är den tillfällig i ängsmarker på dessa nordliga breddgrader, kanske är den bara förbisedd. Ett par obekräftade rykten om arten kom in som svar på 'Projekt Linnés'upprop, märkligt nog från Västerdalarna. Rapportören hann dock aldrig precisera lokalernas läge, utan tog dem med sig i graven.

Att underverk som tål dagsljus dock ännu kan ske visar lyckligtvis några 1980-talsfynd, som t.ex. de sent uppdagade förekomsterna av grönvit nattviol, jätteförekomster av skogsfru i tidigare förbisedda biotoper och sist men främst fjolårets mystifierande fynd av knottblomster, *Microstylis monophyllos*, utslängda på en dammig väggkant i Rättvik!

Mer än något annat kan kanske orkidéerna lära oss, att deras vackra blommor inte är till för botanistögon i första hand, och att hur spektakulär en orkidé än är, så förmår den ofta föga mot den på sensationer alltid utsvultne skogsvandrarens inbillningskraft. Huruvida åsynen av sällsynta orkidéarter fysiskt verkligen förmår förvända även garvade botanisters sinnen får i brist på relevanta data bli ett senare spørsmål!

För att motverka ytterligare mytbildning kring orkidéer i Dalarna, kan var och en förslagsvis försöka komma ihåg karta, plastband och gärna kamera på nittiotalets exkursioner.